

ks. Adam Młynarczyk

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego - Warszawa

mlynarczyk@mailplus.pl

ORCID: 0000-0003-1303-1036

Article submitted: 02.12.2021; accepted: 05.01.2022

Wkład polskich biskupów w reformę liturgiczną Soboru Watykańskiego II w jego fazie przedprzygotowawczej

Polish bishops contribution to the liturgical reform of the Second Vatican Council at the Antepreparatorial phase of the Council

Abstract: The liturgical reform of the Second Vatican Council had its start in works of the Pontifical Antepreparatorial Commission. Cardinal Tardini, who was the President of the commission mentioned above, sent a letter to bishops and asked them for their opinions and suggestions on subjects to be discussed during Second Vatican Council. There were forty-three responds from Poland to the cardinal Tardini's petition. Liturgical subjects were mainly aimed at a fuller participation of the faithful in liturgical ceremonies. The contents of the letters can be divided into those that relate to subjects, such as a language of ceremonies, reform of celebration of the Holy Eucharist, rituals of the sacraments and sacramentals, pontifical liturgy and Breviary. The letters, together with the responds from other countries and institutions, were a starting point for future conciliar discussions.

Keywords: liturgical reform, liturgical rite, liturgy, polish bishops, Second Vatican Council

Abstrakt: Reforma liturgiczna Soboru Watykańskiego II miała swój początek już na etapie przedprzygotowawczym tegoż Soboru. Przewodniczący Komisji

Przedprzygotowawczej wysłał do biskupów list z prośbą o sugestie dotyczące tematów, które miałyby być przedyskutowane podczas obrad. Z Polski napłynęły 43 listy będące odpowiedzią na tę prośbę. Poruszane w nich zagadnienia liturgiczne, ukierunkowane przede wszystkim na aktywniejsze uczestnictwo wiernych w kulcie Bożym, można podzielić na następujące tematy: język liturgii, reforma obrzędów Eucharystii, sakramentów i sakramentaliów, liturgia pontyfikalna i brewiarz. Odpowiedzi polskich biskupów, wraz z listami z innych krajów, stały się punktem wyjścia dla późniejszej Soborowej dyskusji nad zagadnieniem liturgii.

Słowa kluczowe: liturgia, obrzędy liturgiczne, polscy biskupi, reforma liturgiczna, Sobór Watykański II

Wstęp

Od lat wewnątrz Kościoła katolickiego nie milknie dyskusja dotycząca reformy liturgicznej stanowiącej owoc Soboru Watykańskiego II. Świadczy to, że liturgia jest dla wierzących rzeczywiście sprawą wielkiej wagi. Zatem rzeczą uzasadnioną wydaje się podejmowanie badań naukowych na płaszczyźnie teologicznej ukierunkowanych na coraz głębsze poznawanie zamysłu Ojców Soboru w odniesieniu do kultu Bożego. W tematykę tę wpisuje się niniejszy artykuł, którego celem jest zaprezentowanie stanowiska poszczególnych pasterzy Kościoła w Polsce w odniesieniu do potrzeb w zakresie życia liturgicznego wiernych na etapie przed rozpoczęciem obrad Soboru.

Punktem wyjścia będą *vota* pasterzy Kościoła w Polsce zgłaszane do *Commissio Antepreparatoria*, a konkretniej ich fragmenty, które odnosiły się do zagadnień związanych z kultem Bożym. Artykuł nie ma na celu zaprezentowania kondycji liturgii „w przededniu” tego relewantnego w dziejach Kościoła wydarzenia, jakim był Sobór Watykański II, lecz przedstawienie, na jakie liturgiczne zagadnienia zwrócili uwagę polscy biskupi, wskazując, że należałoby poddać je reformie. Wydaje się bowiem, że poza pojedynczymi artykułami naukowymi zagadnienie to nie doczekało się dotychczas całościowego opracowania w polskiej literaturze¹.

¹ Wśród dotychczasowych opracowań zależy wymienić np. C. Krakowiak, *Niektóre postulaty dotyczące liturgii w votach polskich biskupów na Sobór Watykański II*, „Anamnesis” 20 (2014), s. 53-61; C. Krakowiak, *Msza św. i Brewiarz w votach polskich biskupów na Sobór Watykański II*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci księdza profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014 s. 161-171; C. Krakowiak, *Reforma chrztu dorosłych z 1962 roku*, [w:] *Liturgia domus carissima. Studium liturgiczne dedykowane ks. Bogusławowi Nadolskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. A. Durak. Warszawa 1998, s. 236-258.

1. Faza przedprzygotowawcza Soboru Watykańskiego II

Pierwsze oznaki rodzącego się pragnienia św. Jana XXIII, by zwołać Sobór pojawiły się u progu 1959 roku. 20 stycznia powiadomił kard. Domenico Tardinię o podjęciu decyzji jego zwołania, którą pięć dni później oznajmił kilkunastu kardynałom, zaś po upływie kolejnych czterech dni z informacją zapoznało się już całe Kolegium kardynalskie. 17 maja 1959 roku papież powołał do istnienia organ o nazwie „*Pontificia Commissio Antepreparatoria pro Concilio Oecumenico*”. Na jego czele stanął wspomniany wyżej purpurat, zaś urząd sekretarza objął ks. prał. Pericle Felici².

Kardynał Tardini, przewodniczący Komisji, 18 czerwca 1959 roku skierował list zaadresowany do biskupów i prałatów, w którym poprosił ich o wyrażenie swojego zdania na temat zagadnień, które – ich zdaniem – powinny stać się przedmiotem obrad zbliżającego się Soboru Watykańskiego II. Adresaci mieli swoje sugestie wyrazić z wszelką wolnością i szczerością. Jako sugerowany zakres problematyki purpurat wskazał: pewne kwestie doktrynalne, zagadnienia dotyczące dyscypliny zarówno świeckich jak i duchownych, bieżące sprawy Kościoła, wyzwania większej wagi, którym ówczesny Kościół musiał stawić czoła. Katalog ten nie był taksatywnym, zamkniętym wyliczeniem tematów, do których mieli się ustosunkować biskupi. Mogli oni dowolnie, według własnego duszpasterskiego rozeznania zaproponować tematy, które ich zdaniem byłyby godne stać się obiektem soborowej dyskusji³.

Na odpowiedź (zredagowaną po łacinie) biskupi mieli czas do początku września tegoż samego roku. Jeżeli ich odpowiedź nie dotarła do marca 1960 roku, Pericle Felici, sekretarz Komisji wysyłał monit z ponowną prośbą, tym razem z terminem upływającym w kwietniu 1960 roku⁴.

2. Odpowiedzi polskich biskupów.

Na zaproszenie Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej odpowiedziało 43 spośród kardynałów, arcybiskupów i biskupów z Polski. Większość z nich udzieliła odpowiedzi – zgodnie z życzeniem kard. Tardinię – po łacinie. Wyjątkiem był bp Michał Klepacz, który swój list zredagował po francusku.

² B. Bejze, *Kronika Soboru Watykańskiego II*, Częstochowa 2000, s. 17-19.

³ *Litterae, quibus Exc.mi Episcopi et Praelati rogantur communicare suas animadversiones, consilia et vota circa res et argumenta quae in futuro Concilio Oecumenico tractari poterunt*, [w:] *Acta et documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando. Series I (Antepreparatoria), vol. II Consilia et vota episcoporum ac praelatorum, pars I: Europa. Anglia – Austria – Belgium – Dania – Finnia – Galia – Gedanum – Germania, Vaticanis 1960*, s. X.

⁴ *Litterae, quibus Exc.mi Praesules, quorum responsio ad hanc diem non pervenit, rogantur respondere intra mensem aprillem h.a.*, [w:] tamże, s. XIII.

Wśród poddawanych analizie listów znalazły się takie, które nie zawierały żadnych uwag, dotyczących sfery kultu Bożego⁵; były takie, które dawały jedynie jednozdaniowe wskazania, jaka tematyka jest godna poruszenia na Soborze; były wreszcie i takie, w których pasterze Kościoła w Polsce dokonali niebagatelnej analizy stanu faktycznego, w jakim znajdowała się liturgia w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia i na podstawie tej analizy wysnuli pewne dezyderaty odnoszące się do pożądaných zmian.

Tematyka poruszana przez polskich biskupów w odniesieniu do liturgii była szeroka, choć raczej stronili oni od czysto teoretycznych i teologicznych rozważań. W listach dominowały praktyczne propozycje zmian, które – zdaniem następców apostołów – były konieczne dla ożywienia życia liturgicznego polskich katolików. Na potrzeby niniejszego opracowania podzielone zostały one na następujące zagadnienia: język liturgii, obrzędy mszy świętej, sakramenty i sakramentalia, liturgia pontyfikalna oraz Breviarz rzymski, a także zagadnienia wskazane przez pasterzy Kościoła katolickiego w Polsce, niemieszczące się w żadnej ze wzmiankowanych wyżej kategorii.

2.1. Język liturgii

Spośród kwestii dotyczących kultu Bożego zawartych w odpowiedziach polskich biskupów skierowanych do Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej na pierwszy plan wysuwa się zagadnienie języka używanego podczas sprawowania celebracji liturgicznych. Jest rzeczą powszechnie wiadomą, że czas, w którym redagowano analizowane w niniejszym artykule dokumenty, jest w historii liturgii tym etapem, w którym publiczny kult Kościoła sprawowany był niemal wyłącznie po łacinie⁶.

⁵ W swoich listach tematyki liturgii nie poruszyli biskup Kazimierz Kowalski – biskup chełmiński, Michał Klepacz – biskup łódzki, Kazimierz Tomczak i Jan Fondaliński – biskupi pomocniczy łódzcy, Wacław Wycisk, biskup pomocniczy gnieźnieński, Marian Jankowski, biskup pomocniczy diecezji siedleckiej oraz Iwan Buczko, Wizytator Apostolski dla Grekokatolików w Europie Zachodniej.

⁶ Warto nadmienić, że problem języka w sprawowaniu liturgii nie był zawsze jednakowo rozwiązany. Początkowo kult chrześcijan był wyrażany w greckim dialekcie *koine*, czyli w języku powszechnie używanym i nie stwarzającym problemów w zakresie jego rozumienia. Pojawiały się również sformułowania w językach syryjskim, koptyjskim i ormiańskim, a także hebrajskim i aramejskim. III wiek jest momentem, kiedy do liturgii zaczyna przenikać łacina. W ludach germańskich używanie łaciny było znakiem odrębności od gotów ariańskich sprawujących kult w języku narodowym, co miało ułatwić zachowanie prawowierności. Za pozwoleniem papieża św. Cyryl i Metody dokonali tłumaczenia liturgii na język starocerkiewno-słowiański. Grzegorz VII dwa wieki później odwołał to zezwolenie. Był to etap, w którym jakkolwiek łacina była znana wśród osób wykształconych, to dla większości ludzi pozostawała ona nieznaną, a tym samym liturgia była niejako „zamknięta” przed nimi. Sobór Trydencki jasno stwierdził, że „*si quis dixerit, (...) lingua tantum vulgari missam celebrari debere (...) anathema sit*” (Sobór Trydencki, Sesja

Najszerzej zagadnienie języka liturgii omówił bp Lucjan Bernacki, biskup pomocniczy gnieźnieński. Na początku swojego wywodu wskazał, że nie od samego początku łacina była językiem liturgicznym, zaś sam Chrystus używał języka aramejskiego, pomimo iż językiem synagogałnym był hebrajski, nierozumiany przez lud. Następnie podkreślił, jak zmieniał się język liturgii, jak i interwencje papieży sprzyjające użyciu mowy ojczystej w przestrzeni kultu publicznego. Po historycznym wstępie zaznaczył, iż język łaciński przepisany do użytku liturgicznego w Kościele katolickim generalnie wydaje mu się nieodpowiedni z różnych względów. Jako pierwszy podał, że dziś jest ona językiem niezrozumiałym przez mieszkańców wielu narodów. Na dodatek, nieznamość ta nie dotyczy jedynie świeckich, ale również jest bółączką dotykającą duchownych. Na wzmocnienie tego argumentu stwierdził, iż swoje tezy opiera na własnym doświadczeniu, które zdobył nie tylko na rodzimym gruncie, ale również we Francji, Hiszpanii, Portugalii, Włoszech, Anglii, Szkocji i Niemczech. Stąd konstatacja, iż język łaciński już nie spełnia swego celu, jako naturalnego narzędzia komunikowania idei i wzniesienia umysłu ku Bogu. Wierni w tej sytuacji jedynie biernie „asystują” liturgii, zamiast nią żyć. Nawet tłumaczone mszaliki nie dają remedium na niniejszy problem, ponieważ wierni czytają, zamiast aktywnie w liturgii uczestniczyć. Kolejnym przytoczonym argumentem było zmniejszenie się *pietas liturgica* u ludu Bożego przy próbach wprowadzania łaciny do nabożeństw. Egzemplifikacją tego stanu rzeczy miały być Nieszpory, na które odprawiane po łacinie niemalże nikt nie przychodził, zaś śpiewane w języku ojczystym przyciągało takie ilości wiernych, iż świątynia się wypełniała. Nadto – jak zaznaczył – był świadkiem owocności praktyk celebrowania sakramentów w języku narodowym w niektórych krajach europejskich. Kolejną racją przemawiającą za użyciem języka narodowego w liturgii była większa owocność działalności misyjnej, w której dozwolony był kult zrozumiały dla odbiorcy. Biskup Bernacki podjął również polemikę z zarzutem, iż dopuszczenie języków ojczystych w liturgii będzie ciosem wymierzonym w jedność Kościoła katolickiego. Jego zdaniem „zwornikami” jedności Kościoła są prymat biskupa Rzymu, nieomylność wiary Kościoła i Eucharystia. Uważał on, że dla zachowania jedności na płaszczyźnie kultu wystarczy, by zachowano jednakowość gestów i melodii używanych w liturgii. Biskup wskazał również, iż nie istnieje przyczyna do obaw przed porównywaniem się, czy stawianiem się na wzór sekt protestanckich. Wręcz przeciwnie, wprowadzenie *lingua vernacula* do liturgii przyniesie raczej godne oczekiwania owoce⁷.

22, *Nauka i kanony o Najświętszej ofierze mszy świętej*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski*, t. IV, A. Baron, H. Pietras (opr.), Kraków 2005, s. 646). Znane są również późniejsze interwencje biskupów rzymskich mające na celu ograniczanie użytku języka narodowego w liturgii. Możliwość przekładu tekstów liturgicznych pojawiła się dopiero za pontyfikatu Leona XIII. Por. M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, s. 186-188.

⁷ *Exc.mi P. D. Luciani Bernacki*, [w:] *Acta et documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando*.

Ostatni z argumentów poruszył również bp Franciszek Korszyński, pisząc, iż zważywszy na grasujące w Ameryce sekty protestanckie, które działają również w Polsce, usilnie prosi o większy udział języka polskiego w liturgii⁸. Warto zauważyć, iż wotum tego biskupa jest dalece partykularne, odnoszące się jedynie do sytuacji w Polsce, albowiem powołuje się na obecność protestantyzmu w tym kraju i pisze o *lingua polona*, a nie o *lingua vernacula* czy *lingua patriae*, które to wyrażenia wskazywałyby na możliwość powszechnej adaptacji tego postulatu. Pozostaje jednak otwartym pytanie, czy to intencjonalne działanie biskupa, czy jedynie skrót myślowy.

Karol Wojtyła – późniejszy św. Jan Paweł II – jako argumentem za użyciem języka narodowego posłużył się faktem, iż coraz większym zainteresowaniem cieszy się liturgia Kościoła, oraz zaznaczył, że wiele w tej materii dotychczas już zdziałano. Postulował roztropne (*prudens*) wprowadzanie języka narodowego do obrzędów sakramentów i sakramentaliów w taki sposób, by uniknąć nacjonalizacji liturgii⁹.

Pozostaje jednak poddać analizie zakres, w jakim – zgodnie z życzeniami polskich biskupów – należy dopuścić język narodowy. Gdy mowa o celebracji mszy świętej, należy wskazać, iż bp Antoni Pawłowski i abp Antoni Baraniak nie proponują żadnego konkretnego rozwiązania, jedynie wskazują na dezyderat dopuszczenia w publicznych ceremoniach kościelnych języka narodowego i śpiewu w tym języku¹⁰. Podobnie twierdzi bp Zygmunt Choromański¹¹. Bp Henryk Strąkowski optował za tym, by w mowie ojczyściej odprawiano mszę katechumenów¹². Za śpiewem w języku narodowym podczas mszy opowiedział się bp Piotr Dudziec¹³. Znaczna część pasterzy Kościoła w Polsce opowiedziała się za tym, aby części stałe i teksty biblijne były recytowane lub śpiewane w języku ojczyżym¹⁴. Pewien kompromis zaproponował również bp Zdzisław Goliński,

Series I (Antepreparatoria), vol. II Consilia et vota episcoporum ac praelatorum, pars II: Europa. Gibraltaria – Graecia – Helvetia – Hibernia – Hispania – Hollandia – Hungaria – Islandia – Iugoslavia – Lettonia – Lucemburgum – Lusitania – Melita – Norvegia – Polonia – Portus Herculis Monoeci – Suetia – Turchia Europea, Vaticanis 1960 (Dalej: AP II/2), s. 736-739.

⁸ *Exc.mi P. D. Francisci Korszynski*, [w:] AP II/2, s. 748.

⁹ *Exc.mi P. D. Caroli Wojtyla*, [w:] AP II/2, s. 747.

¹⁰ *Exc.mi P. D. Antonii Pawlowski*, [w:] AP II/2, s. 688; *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, [w:] AP II/2, s. 666.

¹¹ *Exc.mi P. D. Sigismundi Choromanski*, [w:] AP II/2, s. 753.

¹² *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, [w:] AP II/2, s. 721.

¹³ *Exc.mi P. D. Petri Dudziec*, [w:] AP II/2, s. 690.

¹⁴ Byli to: bp Jan Czerniak, który chciał, by zmiana ta była wprowadzona w mszach parafialnych niedzielnych i świątecznych (*Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak*, [w:] AP II/2, s. 718), bp Stanisław Czajka, według którego msza miała być odprawiana po łacinie, zaś w języku narodowym miałyby być odczytana lekcja, Ewangelia oraz miałyby zostać dopuszczony śpiew własny każdego kraju (*Exc.mi P. D. Stanislai Czajka*, [w:] AP II/2, s. 693), kard. Stefan Wyszyński (*Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, [w:] AP II/2, s. 677), bp Franciszek Barda (*Exc.mi P. D. Francisci Barda*, [w:] AP II/2, s. 667), Wacław Majewski (*Exc.mi P. D. Venceslai Majewski*, [w:] AP II/2, s. 706-707) i Wojciech Tomaka

biskup częstochowski. Według niego mszał powinien być zredagowany po łacinie, jednak wiernym powinno się pozwolić na recytowanie tekstów podczas mszy w języku ojczystym, nie włączając w to jednak słów konsekracji¹⁵.

Gdy chodzi o zakres dopuszczenia języka ojczystego w liturgii sakramentów i sakramentaliów, należy zauważyć, iż postulaty podawane przez biskupów nie były jednorodne. Pasterze Kościoła w Polsce, dysponując różnym doświadczeniem, wskazali różniące się pomiędzy sobą rozwiązania tego problemu. Były wśród listów krótkie, nieopatrzone komentarzem czy uzasadnieniem, lakoniczne stwierdzenia, że należy dopuścić używanie języka narodowego¹⁶. Abp Eugeniusz Baziak w swoim liście, jakkolwiek nie podaje propozycji jasnego rozwiązania, wskazuje jednak na przyczynę, dla jakiej – jego zdaniem – warto by było wprowadzić język narodowy w sprawowaniu obrzędów zawartych w Rytuale Rzymskim. Uzasadnia to następującymi słowami: „Dla większego uczestnictwa wiernych w rzeczach świętych, niech będzie dopuszczony język narodowy w administrowaniu sakramentów i sakramentaliów, albowiem nie ma racji, dla której różnorodność języków miałyby zaszkodzić jedności”¹⁷. W podobny sposób postulat ten uzasadnia kard. Stefan Wyszyński, wskazując na owocność sakramentów sprawowanych w sposób zrozumiały. Wraz z bpem Janem Czerniakiem wskazywali na konieczność wypowiedziania oracji i aklamacji w języku ojczystym¹⁸. Dopuszczenie celebracji chrztu, bierzmowania, małżeństwa i ostatniego namaszczenia w języku narodowym było wnioskiem podniesionym przez bpa Jerzego Modzelewskiego¹⁹, bp Wacław Majewski katalog ten poszerza o pogrzeb²⁰, bp Władysław Suszyński i bp Choromański o błogosławieństwa²¹, a o obrzędy konsekracji kard. Wyszyński i bp Józef Drzazga²², zaś bp Stanisław Czajka dodaje do tego wykazu błogosławieństwo cmentarza i dzwonów²³. Dwóch biskupów podaje sakrament pokuty i święceń jako te, które z listy ob-

(*Exc.mi P. D. Adalberti Tomaka*, [w:] AP II/2, s. 712) byli zdania, że należy w języku narodowym czytać lekcję, Ewangelię, *Credo* i *Gloria*; bp Tomasz Wilczyński ten katalog uzupełnia o orację kapłana oraz *Sanctus* i *Agnus Dei* (*Exc.mi P. D. Thomae Wilczynski*, [w:] AP II/2, s.756).

¹⁵ *Exc.mi P. D. Dzdzislaw Golinski*, [w:] AP II/2, s. 645.

¹⁶ *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721; *Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, dz. cyt., s.708; *Exc.mi P. D. Ceslai Falkowski*, dz. cyt., s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, dz. cyt., s. 704; *Exc.mi P. D. Petri Golebiowski*, dz. cyt., s. 751; *Exc.mi P. D. Andreae Wronka*, dz. cyt., s. 776; *Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek*, dz. cyt., s. 671; *Exc.mi P. D. Taddei P. Zakrzewski*, [w:] AP II/2, s. 659; *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 666.

¹⁷ *Exc.mi P. D. Eugenii Baziak*, [w:] AP II/2, s. 657.

¹⁸ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszynski*, dz. cyt., s. 682; *Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak*, dz. cyt., s. 716-717.

¹⁹ *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 697.

²⁰ *Exc.mi P. D. Venceslai Majewski*, dz. cyt., s. 707.

²¹ *Exc.mi P. D. Ladislai Suszynski*, [w:] AP II/2, s. 765; *Exc.mi P. D. Sigismundi Choromanski*, dz. cyt., s. 752-753.

²² *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszynski*, dz. cyt., s. 678; *Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga*, dz. cyt., s. 763.

²³ *Exc.mi P. D. Stanislai Czajka*, dz. cyt., s. 693.

rzędów sprawowanych w języku ojczystym należy wyłączyć²⁴. Natomiast by także święcenia i konsekracja biskupia odbywała się w mowie ojczystej wnosił abp Baziak²⁵. Kilku biskupów postulowało, by – tłumacząc obrzędy – zachować formuły sakramentalne i istotne po łacinie²⁶. Biskup Goliński zaproponował, by wprowadzić język narodowy obok łaciny, za wyjątkiem święceń i konsekracji biskupiej, nie wskazując jednak, w jakim zakresie języki te miałyby współgrać²⁷.

Temat języka narodowego w modlitwie brewiarzowej poruszyło zaledwie czterech polskich biskupów. Bp Majewski, wysuwając argument o niewystarczającej znajomości łaciny wśród duchownych uznał, iż z korzyścią dla nich będzie udzielenie zgody na odmawianie brewiarza w języku ojczystym. Ponadto powszechnym problemem okazało się, iż brewiarz obliuguje także niektóre siostry zakonne, u których znajomość łaciny była jeszcze mniejsza²⁸. Bp Jan Lorek zaznaczył, że prośba ta była najczęściej poruszana przez młodszych z grona duchownych²⁹. Za redakcją brewiarza po łacinie optował bp Goliński³⁰, zaś pewien kompromis zaproponował abp Baraniak. Miał on polegać na tym, by recytacja *officium* w chórze odbywała się po łacinie, zaś w prywatnej odmawiający miał swobodę wyboru, jakim językiem chce się posługiwać³¹.

Za wprowadzeniem mowy ojczystej do liturgii biskupiej był tylko abp Baraniak³², choć przy okazji konsekracji kościoła i ołtarza ten argument pojawiał się nieco częściej³³. Za sprawowaniem sakramentów w języku narodowym opowiedziało się zdecydowana większość biskupów.

2.2. *Missale romanum* i msza święta

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że sprawowanie Ofiary Eucharystycznej jest centrum chrześcijańskiego życia; to liturgia najbardziej powszechna o relewantnym znaczeniu w życiu duchowym. Stąd też nie wzbudza zdziwienia

²⁴ *Exc.mi P. D. Caroli Pękala*, dz. cyt., s. 771; *Exc.mi P. D. Michaelis Blecharczyk*, dz. cyt., s. 725. Bp Blecharczyk używa sformułowania *lingua Polonica admittatur*, więc pisze o języku polskim, a nie ogólnie o narodowym. Wydaje się jednak, że może to być skrót myślowy.

²⁵ *Exc.mi P. D. Eugenii Baziak*, dz. cyt., 657.

²⁶ *Exc.mi P. D. Adalberti Tomaka*, dz. cyt., s. 712, *Exc.mi P. D. Stanisłai Jakiel*, dz. cyt., s. 766; *Exc.mi P. D. Ioannis Jaroszewicz*, [w:] AP II/2, s. 729; *Exc.mi P. D. Thomae Wilczynski*, dz. cyt., s. 755.

²⁷ *Exc.mi P. D. Zdzisław Golinski*, dz. cyt., s. 645.

²⁸ *Exc.mi P. D. Vencesłai Majewski*, dz. cyt., s. 707.

²⁹ *Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek*, [w:] AP II/2, s. 670.

³⁰ *Exc.mi P. D. Zdzisław Golinski*, dz. cyt., s. 645.

³¹ *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 665.

³² Tamże, s. 666

³³ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszynski*, dz. cyt. s. 678; *Exc.mi P. D. Cesłai Kaczmarek*, [w:] AP II/2, s. 648; *Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek*, dz. cyt., s. 671; *Exc.mi P. D. Stanisłai Czajka*, dz. cyt., s. 693; *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, [w:] AP II/2, s. 697; *Exc.mi P. D. Vencesłai Majewski*, dz. cyt., s. 707; *Exc.mi P. D. Stanisłai Jakiel*, [w:] AP II/2, s. 766; *Exc.mi P. D. Petri Golebiowski*, [w:] AP II/2, s. 751; *Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga*, [w:] AP II/2, s. 763.

fakt, że temat liturgii Mszy świętej również znalazł się wśród propozycji biskupów wystosowanych do Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej. Wydaje się to zrozumiałym tym bardziej, że używany wówczas mszał rzymski promulgowano 15 lipca 1570 roku bullą *Quo primum tempore* Piusa V. Jego pierwowzorem był mszał wydrukowany w Mediolanie w roku 1474³⁴. Zatem obrzędy mszy świętej – poza delikatnymi korektami nie ulegały zmianom od niemalże pięciu wieków³⁵. Było więc rzeczą jasną, iż ryt mszy świętej należy poddać koniecznej akomodacji do czasów współczesnych.

Z racji na zmieniający się rytm życia, jednym z dezyderatów wskazywanych przez polskich pasterzy było rozszerzenie godzin, w których wolno było sprawować mszę świętą oraz przyjmować komunię świętą, także poza celebracją eucharystyczną. Z tą kwestią wiązało się również poszukiwanie pewnych rozwiązań odnoszących się do zachowania postu eucharystycznego³⁶.

W związku z tym abp Baraniak postulował, by przeredagowano wzmiankowany wyżej kanon w taki sposób, by była możliwość sprawowania mszy o dowolnej, odpowiedniej porze³⁷, zaś bp Wojtyła wskazuje, że – wziąwszy pod uwagę współczesne okoliczności – nie należy już ograniczać czasu sprawowania Eucharystii³⁸. Bp Michał Bleharczyk zaproponował, by msze celebrowano nie wcześniej niż o godzinie czwartej rano i nie później niż o dwudziestej pierwszej³⁹. Szerszy zakres zaproponował bp Karol Pękala, który uznał, iż należy dopuścić celebrację od godziny trzeciej rano do dwudziestej⁴⁰, zaś godziny od trzeciej do dwudziestej pierwszej z zachowaniem trzygodzinnego postu eucharystycznego zaproponowali biskupi Czesław Falkowski i Aleksander Mościcki⁴¹.

³⁴ Por. D. Brzeziński, *Mszał jako księga liturgiczna: geneza i ewolucja*, „Teologia i człowiek” 44(2018)4, s. 73.

³⁵ Por. C. Krakowiak, *Niektóre postulaty dotyczące liturgii w votach polskich biskupów na Sobór Watykański II*, „Anamnesis” 20 (2014), s. 53.

³⁶ Kanon 821 kodeksu prawa kanonicznego (z 1917 r.) głosił, że „początek celebracji mszy świętej niech nie będzie wcześniej, niż godzinę przed jutrzeńką, ani później niż godzinę po południu” (*Missae celebrandae initium ne fiat citius quam una hora ante auroram vel serius quam una hora post meridiem*). Normą była zatem msza święta sprawowana o poranku. B. Nadolski zaznacza, że w dwudziestym stuleciu w wyjątkowych sytuacjach Stolica Apostolska wydawała indulty umożliwiające sprawowanie mszy wieczornej. Jako przykłady autor podaje Meksyk i Rosję, zaś jako powód uzasadniający – brak wolności religijnej. W roku 1941 Stolica Apostolska umożliwiła również zezwolenia na msze wieczorne (choć jedynie w niedziele i święta) z racji na umożliwienie uczestniczenia we mszy ludziom, którzy dopołudniami pracowali. Por. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti papae XV auctoritate promulgatus*, Vaticanis 1956, can. 821 § 1; B. Nadolski, *Liturgika. Eucharystia*, t. 4, Poznań 1992, s. 99.

³⁷ *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 661.

³⁸ *Exc.mi P. D. Caroli Wojtyła*, dz. cyt., s. 747.

³⁹ *Exc.mi P. D. Michaelis Bleharczyk*, [w:] AP II/2, s. 725.

⁴⁰ *Exc.mi P. D. Caroli Pękala*, [w:] AP II/2, s. 771. Biskup wyraził się nieprecyzyjnie, ponieważ użył sformułowania *ut licitum sit a tertia matutina hora ad vigesimam (nonam vespertinam)*. Nie wiadomo więc, czy termin *ad quem* to godzina ósma, czy dziewiąta wieczorem.

⁴¹ *Exc.mi P. D. Ceslaj Falkowski*, [w:] AP II/2, s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, [w:] AP II/2, s. 704.

W kwestii komunii świętej poza mszą św. należy zaznaczyć, iż historycznie działania pasterzy Kościoła były ukierunkowane na przedstawienie przyjmowania Najświętszego Sakramentu podczas mszy św. jako rozwiązania zwyczajnego, zaś komunia poza mszą św. miała być traktowana jako wyjątek⁴².

Zmiany społeczne i industrialne sprawiły, iż – podobnie jak w kwestii mszy św. – polscy biskupi opowiadali się za rozszerzeniem możliwości udzielania komunii św. Bp Modzelewski wskazał, że powinno się umożliwić komunię „wiernym, którzy znajdują się w szczególnych okolicznościach”⁴³. Kard. Wyszyński, bp Dudziec i bp Blecharczyk nie sprecyzowali, do jakich godzin należałoby rozszerzyć zakres czasowy możliwości udzielania komunii⁴⁴. Godziny od piętnastej do dwudziestej drugiej zaproponował bp Strąkowski⁴⁵.

Z popołudniowymi godzinami sprawowania eucharystii i przyjmowania komunii wiąże się również zagadnienie postu eucharystycznego⁴⁶. Jak się okazało, te przepisy nie przystawały do czasów i wymagały odnowienia. Bp Czesław

⁴² Benedykt XIV w konstytucji *Certiores* z roku 1742, choć nie zabronił przyjmowania jej poza mszą, to jednak uznał, że godnym polecenia jest przyjmowanie Eucharystii w czasie mszy. Kodeks Pio-Benedyktyński w kanonach 846 § 2, 867 § 4-5 wskazywał na rozdawanie komunii poza mszą raczej jako wyjątek. Por. B. Nadolski, *Liturgika*, dz. cyt., s. 291. Autor błędnie w miejsce kan. 846 podaje kan. 845.

⁴³ *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 697.

⁴⁴ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s.677-678; *Exc.mi P. D. Petri Dudziec*, dz. cyt., s. 689;

Exc.mi P. D. Michaelis Blecharczyk, dz. cyt., s. 725.

⁴⁵ *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721.

⁴⁶ Prawo kodeksowe wyrażało nakaz zachowania postu eucharystycznego od północy (*Codex Iuris Canonici...*, dz. cyt., can. 858 § 1: „*qui a media nocte ieiunium naturale non servaverit, nequit ad sanctissimam eucharistiam admitti*”), zaś post – w zwyczajnej sytuacji – łamało nawet spożycie lekarstwa. Wyjątkiem od tej sytuacji były niebezpieczeństwo śmierci i konieczność uratowania Najświętszego Sakramentu. M. Pastuszko jest zdania, że znamiona tej ostatniej przesłanki uchylającej obowiązek zachowania postu eucharystycznego wyczerpywała sytuacja, kiedy należało spożyć konsekrowane postaci, by nie dostały się w ręce osób, które mogły by go znieważyć lub by nie splonęły one w pożarze. Pewne rozluźnienie dyscypliny w zakresie postu eucharystycznego występowało u osób chorych. Regulował to kolejny paragraf wzmiankowanego wyżej kanonu. Według tej dyspozycji, człowiek, który znajdował się w stanie choroby od co najmniej miesiąca, gdy nie było szans na szybkie wyzdrowienie, po konsultacji ze spowiednikiem mógł – nawet jeśli spożył po północy lekarstwo lub coś w postaci płynu – przyjąć komunię św., jednak nie częściej niż dwa razy w tygodniu. Takim samym dyspozycjom podlegali kapłani, jednak praktyka życia wymogła uznanie pewnych wyjątków. Pewne *novum* w tych regulacjach przyniosła konstytucja „*Christus Dominus*” z 6 stycznia 1953 roku wraz z jej autentyczną interpretacją. Według niej woda nie łamała postu eucharystycznego, kapłani, którzy celebrowali po godzinie dziewiętej, po ciężkiej pracy o charakterze duszpasterskim lub po co najmniej dwukilometrowym marszu mogą na godzinę przed mszą się napić, byle nie alkoholu; w przypadku kapłanów binujących lub trzynujących spożycie wody po puryfikacji nie łamało postu, kapłani odprawiający mszę po południu byli zobligowani do zachowania trzygodzinnego postu, a od wody godzinnego, zaś świeccy – chorzy i zdrowi – po ciężkiej pracy, długiej drodze lub przyjmujący komunię po południu mogli się na godzinę przed napić, byle nie alkoholu. Szerzej na ten temat: M. Pastuszko, *Post eucharystyczny*, „Prawo kanoniczne” 29(1986) 1-2, s. 187-189.

Kaczmarek wskazał, że po promulgacji wspomnianych dokumentów oraz motu proprio *Sacram communionem* zrodziły się pewne wątpliwości i z tej racji oczekuje się jednego, nowego prawa porządkującego to zagadnienie⁴⁷.

Kolejnym z tematów, które znalazły swe miejsce w listach polskich biskupów skierowanych do Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej, był problem dystrybucji czytań mszalnych⁴⁸. Można pokusić się o twierdzenie, że fragmenty Pisma św. przeznaczone do użytku liturgicznego stanowiły niewielką tylko część Biblii oraz, że nie dawały wiernym dostatecznego dostępu do skarbcza Bożego słowa. Wobec tego kilku polskich biskupów wskazywało w swych listach na potrzebę reformy w zakresie dystrybucji tekstów Pisma św. w czytaniach i perykopach Ewangelii i dostosowania ich do konkretnych obchodów liturgicznych, a także zredagowania Nowej Wulgaty i włączenia jej do liturgii⁴⁹. Ponadto kard. Wyszyński zaproponował, by w celu ujednoczenia długości celebracji eucharystycznej w całym roku, czytania przeznaczone na soboty Suchych Dni były używane wyłącznie podczas mszy z udzieleniem święceń⁵⁰.

Kolejny, bardzo praktyczny postulat z zakresu reformy obrzędów mszy świętej był podniesiony przez dwóch polskich biskupów. Dotyczył on mszy uroczystej. Biskupi wnioskowali, by celebrans nie był zobligowany do powtórnego odczytania tekstu, który uprzednio odśpiewał posługujący, a mianowicie lekcji i Ewangelii⁵¹.

Dwóch biskupów podjęło temat koncelebry. Bp Andrzej Wronka ograniczył się jedynie do stwierdzenia, że należy wprowadzić sakramentalną koncelebrę⁵². Bp Pawłowski w zakresie możliwości koncelebrowania podniósł kwestię mszy świętej z obrzędem święceń prezbiteratu. Była to jedna z dwu dotychczas dopuszczonych sytuacji, kiedy kilku kapłanów mogło sprawować razem Eucharystię

⁴⁷ *Exc.mi P. D. Ceslai Kaczmarek*, dz. cyt., s. 648.

⁴⁸ W momencie przygotowań do Soboru Watykańskiego II nie istniała oddzielna księga zawierająca czytania i perykopy Ewangelii przeznaczone do użytku podczas liturgii Mszy świętej. Teksty te były zawarte w mszale rzymskim i były umieszczone w poszczególnych formularzach mszalnych wraz z antyfonami i oracjami. Ks. Sławiński zaznacza, że od 1570 roku (promulgacja mszału Piusa V) do 1955 roku czytania te były bez zmian, dopiero wydanie mszału w 1955 wprowadziło pewne modyfikacje w czytaniach uroczystości Chrystusa Króla i Świętej Rodziny. Lekcje te „były opracowane w cyklu jednorocznym i zawierały w całości 138 różnych fragmentów biblijnych; z wyjątkiem Wigilii Paschalnej (celebrowanej w godzinach rannych w Wielką Sobotę aż do reformy Piusa XII w 1951 r.) każda niedziela i święto miały dwa czytania: pierwsze, zwane Epistołą, zaczerpnięte - z trzema tylko wyjątkami - z listów nowotestamentowych, drugie - z Ewangelii; Stary Testament był czytany tylko w Epifanię, Wielki Piątek i Wigilię Paschalną” (H. Sławiński, *Znaczenie lekcjonarza mszalnego w kaznodziejstwie*, „Studia Włocławskie” 6(2003), s. 388).

⁴⁹ *Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, [w:] AP II/2, s. 707; *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721; *Exc.mi P. D. Francisci Jedwabski*, [w:] AP II/2, s. 732; *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688.

⁵⁰ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s.678.

⁵¹ *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688; *Exc.mi P. D. Thomae Wilczyński*, dz. cyt., s. 756.

⁵² *Exc.mi P. D. Andreae Wronka*, [w:] AP II/2, s. 776.

stię (druga sytuacja to święcenia biskupie). Postulat bpa Pawłowskiego dotyczył, by koncelebrujący neoprezbiterzy stali przy biskupie, a nie jak dotychczas klęczeli oraz – jeśli wyda się to właściwym – przyjęli komunię św. pod obiema postaciami⁵³.

Abp Baraniak w swojej odpowiedzi do Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej wskazał jeszcze na dwa elementy, które nie znalazły się w listach innych polskich biskupów. Uznał, iż jest rzeczą zbędną utrzymywać w liturgii pocałunki przedmiotów oraz iż należy zawiesić wszelkie przyklęknięcia niebędące oddaniem czci Najświętszemu Sakramentowi⁵⁴.

Biskup Bernacki poczynił uwagę odnośnie do słów konsekracji. Prosił o przywrócenie tekstu pierwotnego poprzez usunięcie słów „*mysterium fidei*”. Biskup zaznacza, że byłoby lepiej, gdyby – dla zachowania tradycji – słowa te we mszy solennej wypowiedział przed konsekracją głośno diakon zwrócony w stronę ludu, zaś we mszy czytanej, by wypowiedział je posługujący⁵⁵. Istotnie, słowa te pierwotnie nie należały do formuły konsekracji. Ks. Śpikowski zaznacza, że „w dawnych czasach podczas przemienienia kielicha diakon zwracał się do ludu, wołając: *Mysterium fidei*. A może i sam lud tymi słowami wyrażał swoją wiarę w chwili konsekracji. Dziś kapłan sam, już nie *in persona Christi*, lecz jako sługa Kościoła wypowiada te słowa w trakcie mówienia słów konsekracyjnych nad winem”⁵⁶.

Kardynał Wyszyński poprosił o ujednoczenie rubryk dotyczących paramentów liturgicznych dla całego Kościoła z racji na fakt, iż wówczas w tej materii funkcjonowała szeroka paleta różnych przepisów, przywilejów i tradycji. Prymas prosił również o zniesienie użycia *planeta plicata*, ponieważ powodowało to zdziwienie u wiernych i godziło w zmysł estetyczny⁵⁷.

Ostatnim postulatem odnoszącym się do mszy świętej podniesionym przez polskich biskupów była prośba bpa Dudźca, by pobożne uczestnictwo we mszy świętej transmitowanej przez radio czy telewizję mogło zostać przez Kościół uznane za nadzwyczajną formę zadośćuczynienia obowiązkowi wynikającemu z trzeciego przykazania Bożego. Autor jednak nie precyzuje, jakie mogłyby być powody, w których zastosowanie miałyby owa nadzwyczajna forma⁵⁸.

2.3. *Rituale romanum* i obrzędy sakramentów oraz sakramentaliów

Kolejna grupa uwag, kierowanych przez pasterzy Kościoła w Polsce do Papieskiej Komisji Przedprzygotowawczej dotyczyła obrzędów sakramentów i sakramentaliów.

⁵³ *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688.

⁵⁴ *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 666.

⁵⁵ *Exc.mi P. D. Luciani Bernacki*, dz. cyt., s. 739.

⁵⁶ W. Śpikowski, *Aktualne znaczenie słów konsekracyjnych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 5-6 (1948), s. 314.

⁵⁷ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt., s. 678.

⁵⁸ *Exc.mi P. D. Petri Dudziec*, dz. cyt., s. 690.

Względnie często powtarzający się argument zawierany w listach polskich biskupów do Komisji Przedprzygotowawczej, dotyczył zagadnienia kompetencji w zakresie sprawowania pewnych sakramentaliów. Chodziło przede wszystkim o to, że nie mała część błogosławieństw zawartych w Rytuale była zastrzeżona biskupowi. Według ks. Adama Duraka Rytuał z 1614 roku zawierał 18 błogosławieństw, które mogli sprawować wszyscy kapłani i 11, które mogli sprawować biskupi lub wyznaczeni przez nich kapłani. Niezarezerwowane przetrwały w niezmienionej formie do 1952 roku, zaś zbiór zastrzeżonych powiększył się trzykrotnie w tym okresie⁵⁹. Wobec tego kilku pasterzy Kościoła w Polsce wносиło o zmianę tego stanu rzeczy i rozszerzenie uprawnień kapłanów, zwłaszcza duszpasterzy⁶⁰.

Polscy biskupi zwrócili również uwagę na zagadnienie obrzędów chrztu osób dorosłych. Opisując trydencką reformę tych obrzędów, ks. Daniel Brzeziński pisze: „W promulgowanym po Soborze Trydenckim, w 1614 r., *Rituale Romanum*, nie przewidywano żadnych stopni bądź etapów w przygotowaniu do chrztu dorosłych, a jednoaktowy obrzęd chrztu dzieci i dorosłych stanowił zasadniczą formę udzielania tego sakramentu. Zawarte w Rytuale Pawła V obrzędy chrztu dorosłych i niemowląt zasadniczo nie różniły się od siebie. Liturgia chrzcielna dorosłych zawierała jedynie obszerniejsze wstępne pouczenia o przykazaniach, połączone z krótkim wykładem doktryny Kościoła o Trójcy Świętej. W potrydenckiej strukturze obrzędów chrztu można dostrzec tylko pewne ślady istnienia dawnych wielkopostnych obrzędów katechumenalnych”⁶¹. Można więc powiedzieć, że elementy obrzędów katechumenatu, które narodziły się w pierwszych wiekach Kościoła i które na przestrzeni kilku wieków zanikły, zostały „złączone” w pojedynczy obrzęd. Stąd – mając na uwadze długość rytu chrztu dorosłych – kilku biskupów wniosło postulat o skrócenie go⁶².

Pojawiły się również pojedyncze, praktyczne postulaty: skrócenie dłuższych ceremonii, częstsze dopuszczenie błogosławieństwa wody chrzcielnej, udzielenie duszpasterzom władzy błogosławieństwa znakiem krzyża dewocjonaliów⁶³, większa korespondencja rytów z tradycjami narodowymi⁶⁴ oraz konieczność szerszego przepowiadania na temat chrztu świętego⁶⁵.

⁵⁹ A. Durak, *Historyczno-teologiczne aspekty błogosławieństw*, „Seminare” 11 (1995), s. 28.

⁶⁰ Kard. Wyszyński pisał o udzieleniu klerowi parafialnemu władzy błogosławienia i aplikowania odpustów, ilekroć łączą się one z troską o dusze. Por. *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 678. Podobny postulat wniósł bp Modzelewski. Por. *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 698. Za zmniejszeniem ilości rezerwacji opowiedzieli się również bpi Falkowski i Mościcki. Por. *Exc.mi P. D. Ceslai Falkowski*, dz. cyt., s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, dz. cyt., s. 704.

⁶¹ D. Brzeziński, *Obrzędy chrześcijańskiego wprowadzenia dorosłych – księga wciąż nie odkryta*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) 2, s. 125.

⁶² *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688; *Exc.mi P. D. Francisci Jop*, [w:] AP II/2, s. 701; *Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, dz. cyt., s. 708.

⁶³ *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 666.

⁶⁴ *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 697.

⁶⁵ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 683.

2.4. Liturgia pontyfikalna

Niektórzy spośród biskupów wnioskowali o ogólne uproszczenie liturgii, której przewodniczył biskup i o wydanie nowego *Caeremoniale episcoporum*⁶⁶.

Śród wniosków, które złożyli polscy biskupi w odniesieniu do celebracji pontyfikalnych, na pierwszy plan wysuwa się skrócenie obrzędów konsekracji kościoła i ołtarza, zarówno stałego, jak i przenośnego⁶⁷, niektórzy uzupełniali listę o konsekrację dzwonów⁶⁸, a nawet błogosławieństwo kamienia węgielnego⁶⁹. Biskup Goliński postulował, by obrzęd po reformie trwał nie dłużej niż godzinę⁷⁰, tym bardziej, że dotychczas jego długość – jak wskazują biskupi – oscylowała wokół trzech, a nawet pięciu godzin⁷¹. Kard. Wyszyński wnosił, by obrzędy skonstruować tak, by bardziej poruszały uczestników liturgii i wzbudzały ich wiarę⁷². Odnośnie do konsekracji dzwonów, bp Tomasz Wilczyński zaznaczył, że należałoby również opuścić to, co w tekście odnosi się do potworów i grzmotów, ponieważ źródłem tych tekstów jest niezrozumienie praw przyrody⁷³.

Kilku pasterzy Kościoła katolickiego w Polsce opowiedziało się również za ograniczeniem lub usunięciem tych spośród rytów, które w liturgii biskupiej pozostawały reminiscencją gestów feudalnych. Były nimi liczne przyklęknięcia przed biskupem oraz pocałunki ręki i pierścienia. Argumentem, który podnosili biskupi, był fakt, że niejednokrotnie gesty te były niezrozumiałe zarówno dla katolików jak i akatolików oraz wprowadzały pewnego rodzaju zamieszanie, irytowały a wręcz stawały się przeszkodą w aktywnym uczestnictwie wiernych świeckich⁷⁴.

⁶⁶ *Exc.mi P. D. Andreae Wronka*, dz. cyt., s. 776; *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721; *Exc.mi P. D. Francisci Jop*, dz. cyt., s. 701; ; *Exc.mi P. D. Caroli Vojtyla*, dz. cyt., s. 747.

⁶⁷ *Exc.mi P. D. Ceslai Falkowski*, dz. cyt., s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, dz. cyt., s. 704; *Exc.mi P. D. Petri Dudziec*, dz. cyt., s. 690; *Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek*, dz. cyt., s. 671; *Exc.mi P. D. Ignatii Swirski*, [w:] AP II/2, s. 672; *Exc.mi P. D. Eugenii Baziak*, dz. cyt., s. 657; *Exc.mi P. D. Stanisłai Czajka*, dz. cyt., s. 693; *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 698; *Exc.mi P. D. Vencesłai Majewski*, dz. cyt., s. 707; *Exc.mi P. D. Petri Golebiowski*, dz. cyt., s. 751; *Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga*, dz. cyt., s. 763; *Exc.mi P. D. Ioannis Jaroszewicz*, dz. cyt., s. 729; *Exc.mi P. D. Michaelis Blecharczyk*, dz. cyt., s. 726; *Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, dz. cyt., s. 708; *Exc.mi P. D. Francisci Korszynski*, dz. cyt., s. 749; *Exc.mi P. D. Sigismundi Choromanski*, dz. cyt., s. 753; *Exc.mi P. D. Ladisłai Suszynski*, dz. cyt., s. 765; *Exc.mi P. D. Caroli Pękala*, dz. cyt., s. 771; *Exc.mi P. D. Taddei P. Zakrzewski*, dz. cyt., s. 659; *Exc.mi P. D. Caroli Vojtyla*, dz. cyt., s. 747; *Exc.mi P. D. Francisci Jop*, dz. cyt., s. 701; *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721.

⁶⁸ *Exc.mi P. D. Luciani Bernacki*, dz. cyt., s. 739; *Exc.mi P. D. Ceslai Kaczmarek*, dz. cyt., s. 648-649;

⁶⁹ *Exc.mi P. D. Stanisłai Jakiel*, dz. cyt., s. 766.

⁷⁰ *Exc.mi P. D. Zdzisław Golinski*, dz. cyt., s. 645.

⁷¹ *Exc.mi P. D. Adalberti Tomaka*, dz. cyt., s. 712; *Exc.mi P. D. Francisci Barda*, dz. cyt., s. 667; *Exc.mi P. D. Thomae Wilczyński*, dz. cyt., s. 755.

⁷² *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 678.

⁷³ *Exc.mi P. D. Thomae Wilczyński*, dz. cyt., s. 755.

⁷⁴ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 678; *Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak*, dz. cyt., s. 715-716; *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 698; *Exc.mi P. D. Francisci Jop*, dz. cyt., s. 701; *Exc.mi P. D. Thomae Wilczyński*, dz. cyt., s. 756; *Exc.mi P. D. Ioannis Jaroszewicz*, dz. cyt., s. 729.

Pojedynczo pojawiające się postulaty dotyczyły uproszczenia stroju biskupiego, z zachowaniem jednak odróżnienia od stroju prezbiterów⁷⁵, rozszerzenia uprawnień biskupów w zakresie błogosławienia przedmiotów kultu⁷⁶ oraz dostosowania i uczynienia bardziej zrozumiałymi ceremonii sprawowanych przy udzielaniu święceń⁷⁷.

2.5. Breviarz rzymski

Breviarz Rzymski był oficjalną modlitwą, która każdego dnia obligowała kapłanów. Promulgowany był w 1568 roku przez Piusa V. Papież Pius X wskutek reformy przeprowadzonej w latach 1911-1913 wydał odnowione *Breviarium romanum*⁷⁸. Biskupi wskazywali, iż nie należy tej modlitwy deprecjonować, lecz należy ją utrzymać jako publiczną modlitwę wspólnoty Kościoła⁷⁹ wiążącą pod karą grzechu ciężkiego⁸⁰. Odnośnie do *officium divinum*, jako jeden z najczęstszych postulatów, pojawiał się wniosek o jego skrócenie i uproszczenie⁸¹. Jako rację przemawiającą za tym argumentem najczęściej podawano fakt, iż kapłani posługujący w parafii mają dużo różnych zajęć, zaś brewiarz w dotychczasowej formie wydaje się być raczej dostosowany do stylu życia duchownych modlących się w chórze i tym samym mniej obciążonych duszpasterskimi obowiązkami⁸². Bp Lorek zaproponował, by *officium divinum* trwało nie dłużej niż pół godziny w ciągu dnia⁸³. Bp Pawłowski zaznaczył, że odmawianie brewiarza we wspólnocie powinno mieć pierwszeństwo wobec modlitwy indywidualnej⁸⁴. Bp Wronka pisał o tym, by reforma *Breviarium romanum* ukierunkowana była zarówno na dobro kleru jak i troskę o dusze⁸⁵. Pojawiły się również postulaty, by reforma brewiarza uwydatniła jego związek z innymi modlitwami duchownych, które kształtują duchowość kapłanów. Jako takie modlitwy wymieniano medytację, rachunek sumienia, czytanie duchowe i nawiedzenia Najświętszego Sakramentu, a także modlitwa myślna⁸⁶. W tym kontekście pojawiły się propozy-

⁷⁵ *Exc.mi P. D. Francisci Jop*, dz. cyt., s. 700.

⁷⁶ *Exc.mi P. D. Eugenii Baziak*, dz. cyt., 654.

⁷⁷ *Exc.mi P. D. Thomae Wilczyński*, dz. cyt., s. 756; *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 666.

⁷⁸ J. Grochocki, *Z dziejów officium divinum*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 5(1952), s. 67-68.

⁷⁹ *Exc.mi P. D. Ladisłai Suszynski*, dz. cyt., s. 764; *Exc.mi P. D. Sigismundi Choromanski*, dz. cyt., s. 752; *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszynski*, dz. cyt. s. 674; *Exc.mi P. D. Venceslai Majewski*, dz. cyt., s. 707.

⁸⁰ *Exc.mi P. D. Cesłai Kaczmarek*, dz. cyt., s. 648.

⁸¹ *Exc.mi P. D. Cesłai Falkowski*, dz. cyt., s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, dz. cyt., s. 704; *Exc.mi P. D. Caroli Vojtyła*, dz. cyt., s. 744; *Exc.mi P. D. Stanisłai Jakiel*, dz. cyt., s. 766; *Exc.mi P. D. Taddei P. Zakrzewski*, dz. cyt., s. 659; *Exc.mi P. D. Ignatii Swirski*, dz. cyt., s. 672.

⁸² *Exc.mi P. D. Michaelis Blecharczyk*, dz. cyt., s. 725; *Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, dz. cyt., s. 709.

⁸³ *Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek*, dz. cyt., s. 670.

⁸⁴ *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688.

⁸⁵ *Exc.mi P. D. Andreae Wronka*, dz. cyt., s. 776.

⁸⁶ *Exc.mi P. D. Bolesłai Kominek*, [w:] AP II/2, s. 774; *Exc.mi P. D. Eugenii Baziak*, dz. cyt., s. 657.

cje, by godziny brewiarzowe uporządkować w trzech blokach: poranna, w skład której miałyby wejść *Matutinum*, *Laudes* i *Prima*, wraz z medytacją i prywatne modlitwy kapłana; południowa (*Tertia*, *Sexta*, *Nona*) oraz wieczorna (*Vesperae*, *Completorium* oraz rachunek sumienia)⁸⁷.

W zakresie bardziej szczegółowych propozycji, to na pierwszy plan wysuwa się postulat dotyczący czytań w poszczególnych nokturnach. Bp Dudziec proponował, by w *Matutinum* był wyłącznie jeden nokturn⁸⁸. W zakresie pierwszego nokturnu proponowano skrócenie niektórych czytań⁸⁹ oraz inną dystrybucję czytań, tak by czerpano z większej ilości ksiąg Pisma świętego⁹⁰. Czytania hagiograficzne w drugim nokturnie wymagały dogłębnego uzgodnienia z prawdą historyczną, ponieważ zawierały także opowiadania o charakterze legend⁹¹.

2.6. Pozostałe zagadnienia

Wśród tematów poruszanych przez polskich biskupów w listach skierowanych do Komisji Przedprzygotowawczej znalazły się również i takie, których z jednej strony nie da się zaklasyfikować do żadnej z wymienionych powyżej kategorii, z drugiej zaś, nie sposób przejść obok nich obojętnie z racji na fakt, że mają niemałe znaczenie.

Na pierwszy plan wysuwa się postulat dotyczący reformy kalendarza. Bp Czerniak wskazał jako przyczynę tego faktu, że ONZ przygotowywało kalendarz uniwersalny, zaś opracowanie odpowiedniego kalendarza liturgicznego mogłoby ułatwić uzgodnienie go ze świeckim⁹². Najczęściej pojawiała się prośba o ustabilizowanie świąt ruchomych, aby nie zależały one od cyklu księżyca. To zaś było równoznaczne z ustaleniem stałej daty świąt paschalnych⁹³.

Kolejny, dość często powtarzający się dezyderat, to powstanie kodyfikacji prawa liturgicznego. Pragnienie to było motywowane faktem, iż przepisy liturgiczne były zawarte w wielu księgach, co w zakresie poszukiwania potrzebnych

⁸⁷ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 682; *Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak*, dz. cyt., s. 717.

⁸⁸ *Exc.mi P. D. Petri Dudziec*, dz. cyt., s. 690.

⁸⁹ *Exc.mi P. D. Zdzisław Golinski*, dz. cyt., s. 645.

⁹⁰ *Exc.mi P. D. Caroli Wojtyła*, dz. cyt., s. 747; *Exc.mi P. D. Luciani Bernacki*, dz. cyt., s. 739; *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, dz. cyt., s. 665.

⁹¹ *Exc.mi P. D. Caroli Wojtyła*, dz. cyt., s. 744; *Exc.mi P. D. Zdzisław Golinski*, dz. cyt., s. 645; *Exc.mi P. D. Henrici Strakowski*, dz. cyt., s. 721; *Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga*, dz. cyt., s. 762; *Exc.mi P. D. Ladislai Suszynski*, dz. cyt., s. 764; *Exc.mi P. D. Francisci Jedwabski*, s. 732. Ten ostatni pokusił się nawet o przykład, że w czytaniach były stwierdzenia, iż święty w okresie wczesnodziecięcym w piątki tylko raz spożywał mleko matki.

⁹² *Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak*, s. 717.

⁹³ *Exc.mi P. D. Antonii Baraniak*, s. 665; *Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga*, s. 763; *Exc.mi P. D. Ceslai Falkowski*, s. 652; *Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki*, s. 704; *Exc.mi P. D. Henric Strakowski*, s. 721; *Exc.mi P. D. Ignatii Swirski*, s. 673.

norm stwarzało problemy natury praktycznej. Zebranie w jedno dzieło tych zasad jawiło się jako rozwiązanie tej trudności⁹⁴.

Ostatnia z sugestii, która zasługuje na uwagę, jest autorstwa kard. Wyszyńskiego. Dotyczy ona budynków kościelnych. Według prymasa, nowo powstające nieruchomości muszą odpowiadać zarówno wymogom prawodawstwa liturgicznego, jak i wymaganiom stawianym przez współczesne duszpasterstwo⁹⁵.

Zakończenie

Należy zaznaczyć, że Pasterze Kościoła katolickiego w Polsce ze zrozumieniem przyjęli prośbę kard. Tardiniego, by w szczerości przedstawić zagadnienia, które mogą – lub powinny – znaleźć się w gronie treści rozważanych przez Ojców Soboru Watykańskiego II. Nie było listów, w których polscy biskupi stwierdziliby, iż nie mają nic do powiedzenia (a listy takie zdarzały się u przedstawicieli innych episkopatów).

W zakresie liturgii jako największą trudność niemalże jednogłośnie uznano łacinę, która wówczas była jedynym dopuszczonym językiem liturgicznym. Biskupi upatrywali w sprawowaniu kultu Bożego w języku narodowym możliwości ożywienia duszpasterstwa liturgicznego i większego zrozumienia go przez wiernych. Reformy wymagały także obrzędy mszy świętej, które pozostawały niezmienione od 1570 roku. Wymagania czasów współczesnych sprawiły, że Pasterze Kościoła katolickiego w Polsce postulowali rozszerzenie czasu sprawowania mszy i udzielania komunii, by wyjść naprzeciw osobom pracującym. To również doprowadziło do poruszenia zagadnienia postu eucharystycznego. Pojawił się również postulat reformy podziału czytań mszalnych. Biskupi pisali również o koncelebrze, mszy solennej, pocałunkach przedmiotów, które ich zdaniem są gestem niezrozumiałym. Postulaty odnoszące się do sakramentów można ograniczyć do wprowadzenia języka narodowego, uproszczenia obrzędów, reformy chrztu dzieci i dorosłych i poszerzenia kompetencji kapłanów odnośnie do sakramentaliów. Biskupi wyrazili pragnienie uproszczenia liturgii pontyfikalnej i usunięcia z niej gestów o charakterze feudalnym. Zdaniem biskupów należało się również zająć kwestią brewiarza, którego długość nie przystawała do ilości zadań stojących przed duchowieństwem. Proszono również o reformę kalendarza i kodyfikację prawa liturgicznego oraz poruszono zagadnienie przestrzni liturgicznej.

Te wszystkie – mocno zróżnicowane uwagi – wraz z listami innych biskupów stanowiły punkt wyjścia do późniejszych dyskusji soborowych.

⁹⁴ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt. s. 678, *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, s. 683; *Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski*, dz. cyt., s. 697; *Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski*, dz. cyt., s. 688.

⁹⁵ *Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński*, dz. cyt., s. 676.

Należy zaznaczyć, że niniejszy artykuł jest jedynie skromnym wkładem w dyskusję o kształcie liturgii i o jej reformie. Podjęcie tego zagadnienia jednocześnie ukazuje dalsze perspektywy badawcze, które mają na celu rozwinięcie tej tematyki. Lektura listów polskich biskupów rodzi pytania, dotyczące na przykład porównania ich z postulatami biskupów z innych krajów Europy czy świata, lub z wotami pasterzy z nieco innej rzeczywistości duszpasterskiej (na przykład z krajów misyjnych), albo też tego, w jaki sposób niniejsze listy faktycznie przeżyły się w dyskusję na soborowej auli bądź w finalnym dokumencie Soboru Watykańskiego II, dotyczącym liturgii.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti papae XV auctoritate promulgatus, Vaticanis 1956.

Em.mi P. D. Stephani card. Wyszyński, [w:] AP II/2, s. 673-686.

Exc.mi P. D. Adalberti Tomaka, [w:] AP II/2, s. 712-713.

Exc.mi P. D. Alexandri Mościcki, [w:] AP II/2, s. 703-704.

Exc.mi P. D. Andreae Wronka, [w:] AP II/2, s. 775-776.

Exc.mi P. D. Antonii Baraniak, [w:] AP II/2, s. 660-666.

Exc.mi P. D. Antonii Pawłowski, [w:] AP II/2, s. 686-689.

Exc.mi P. D. Bolesłai Kominek, [w:] AP II/2, s. 774-775.

Exc.mi P. D. Caroli Pękala, [w:] AP II/2, s. 767-774.

Exc.mi P. D. Caroli Vojtyła, [w:] AP II/2, s. 741-748.

Exc.mi P. D. Cesłai Falkowski, [w:] AP II/2, s. 651-652.

Exc.mi P. D. Cesłai Kaczmarek, [w:] AP II/2, s. 647-649.

Exc.mi P. D. Eugenii Baziak, [w:] AP II/2, s. 653-657.

Exc.mi P. D. Francisci Barda, [w:] AP II/2, s. 667-668.

Exc.mi P. D. Francisci Jedwabski, [w:] AP II/2, s. 732.

Exc.mi P. D. Francisci Jop, [w:] AP II/2, s. 689-702.

Exc.mi P. D. Francisci Korszyński, [w:] AP II/2, s. 748-749.

Exc.mi P. D. Georgii Modzelewski, [w:] AP II/2, s. 697-698.

Exc.mi P. D. Henrici Strakowski, [w:] AP II/2, s. 721.

Exc.mi P. D. Ignatii Swirski, [w:] AP II/2, s. 672-673.

Exc.mi P. D. Ioannis Czerniak, [w:] AP II/2, s. 713-720.

Exc.mi P. D. Ioannis Jaroszewicz, [w:] AP II/2, s. 728-729.

Exc.mi P. D. Ioannis K. Lorek, [w:] AP II/2, s. 669-671.

Exc.mi P. D. Iosephi Drzazga, [w:] AP II/2, s. 760-763.

Exc.mi P. D. Ladisłai Suszyński, [w:] AP II/2, s. 763-765.

Exc.mi P. D. Luciani Bernacki, [w:] AP II/2, s. 733-741.

Exc.mi P. D. Michaelis Bleharczyk, [w:] AP II/2, s. 722-728.

Exc.mi P. D. Petri Dudziec, [w:] AP II/2, s. 689-691.

Exc.mi P. D. Petri Golebiowski, [w:] AP II/2, s. 749-751.

- Exc.mi P. D. Sigismundi Choromanski*, [w:] AP II/2, s. 752-753.
- Exc.mi P. D. Stanislai Czajka*, [w:] AP II/2, s. 691-694.
- Exc.mi P. D. Stanislai Jakiel*, [w:] AP II/2, s. 765-767.
- Exc.mi P. D. Taddei P. Zakrzewski*, [w:] AP II/2, s. 658-659.
- Exc.mi P. D. Thomae Wilczynski*, [w:] AP II/2, s. 753-757.
- Exc.mi P. D. Venceslai Majewski*, [w:] AP II/2, s. 706-707.
- Exc.mi P. D. Vladimiri B. Jasiński*, [w:] AP II/2, s. 707-711.
- Exc.mi P. D. Zdzislaw Golinski*, [w:] AP II/2, s. 644-647.
- Litterae, quibus Exc.mi Episcopi et Praelati rogantur communicare suas animadversiones, consilia et vota circa res et argumenta quae in futuro Concilio Oecumenico tractari poterunt*, [w:] *Acta et documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando. Series I (Antepreparatoria), vol. II Consilia et vota episcoporum ac praelatorum, pars I: Europa. Anglia – Austria – Belgium – Dania – Finnia – Galia – Gedanum – Germania, Vaticanis 1960, s. X-XI.*
- Litterae, quibus Exc.mi Praesules, quorum responsio ad hanc diem non pervenit, rogantur respondere intra mensem aprilem h.a.*, [w:] *Acta et documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando. Series I (Antepreparatoria), vol. II Consilia et vota episcoporum ac praelatorum, pars I: Europa. Anglia – Austria – Belgium – Dania – Finnia – Galia – Gedanum – Germania, Vaticanis 1960, s. XIII.*
- Sobór Trydencki, Sesja 22, Nauka i kanony o Najświętszej ofierze mszy świętej*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski, t. IV, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, s. 637-647.*

Opracowania

- Bejze B., *Kronika Soboru Watykańskiego II*, Częstochowa 2000.
- Brzeziński D., *Mszał jako księga liturgiczna: geneza i ewolucja*, „Teologia i człowiek” 44 (2018) 4, s. 57-77.
- Brzeziński D., *Obrzędy chrześcijańskiego wprowadzenia dorosłych – księga wciąż nie odkryta*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) 2, s. 123-134.
- Durak A., *Historyczno-teologiczne aspekty błogosławieństw*, „Seminare” 11 (1995), s. 21-36.
- Grochocki J., *Z dziejów officium divinum*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 5 (1952), s. 53-68.
- Krakowiak C., *Msza św. i Breviarz w votach polskich biskupów na Sobór Watykański II*, [w:] *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci księdza profesora Stanisława Wilka SDB*, red. J. Walkusz, M. Krupa, Lublin 2014, s. 161-171.
- Krakowiak C., *Niektóre postulaty dotyczące liturgii w votach polskich biskupów na Sobór Watykański II*, „Anamnesis” 20 (2014), s. 53-61.
- Krakowiak C., *Reforma chrztu dorosłych z 1962 roku*, [w:] *Liturgia domus carissima. Studium liturgiczne dedykowane ks. Bogusławowi Nadolskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. A. Durak, Warszawa 1998, s. 236-258.
- Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999.
- Nadolski B., *Liturgika. Eucharystia*, t. 4, Poznań 1992.
- Pastuszko M., *Post eucharystyczny*, „Prawo kanoniczne” 29 (1986) 1-2, s. 185-201.
- Sławiński H., *Znaczenie lekcjonarza mszalnego w kaznodziejstwie*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 386-403.
- Śpikowski W., *Aktualne znaczenie słów konsekuracyjnych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 5-6 (1948), s. 305-314.